

# Кобзар. Вперше зі щоденником автора

**КУПИТИ**

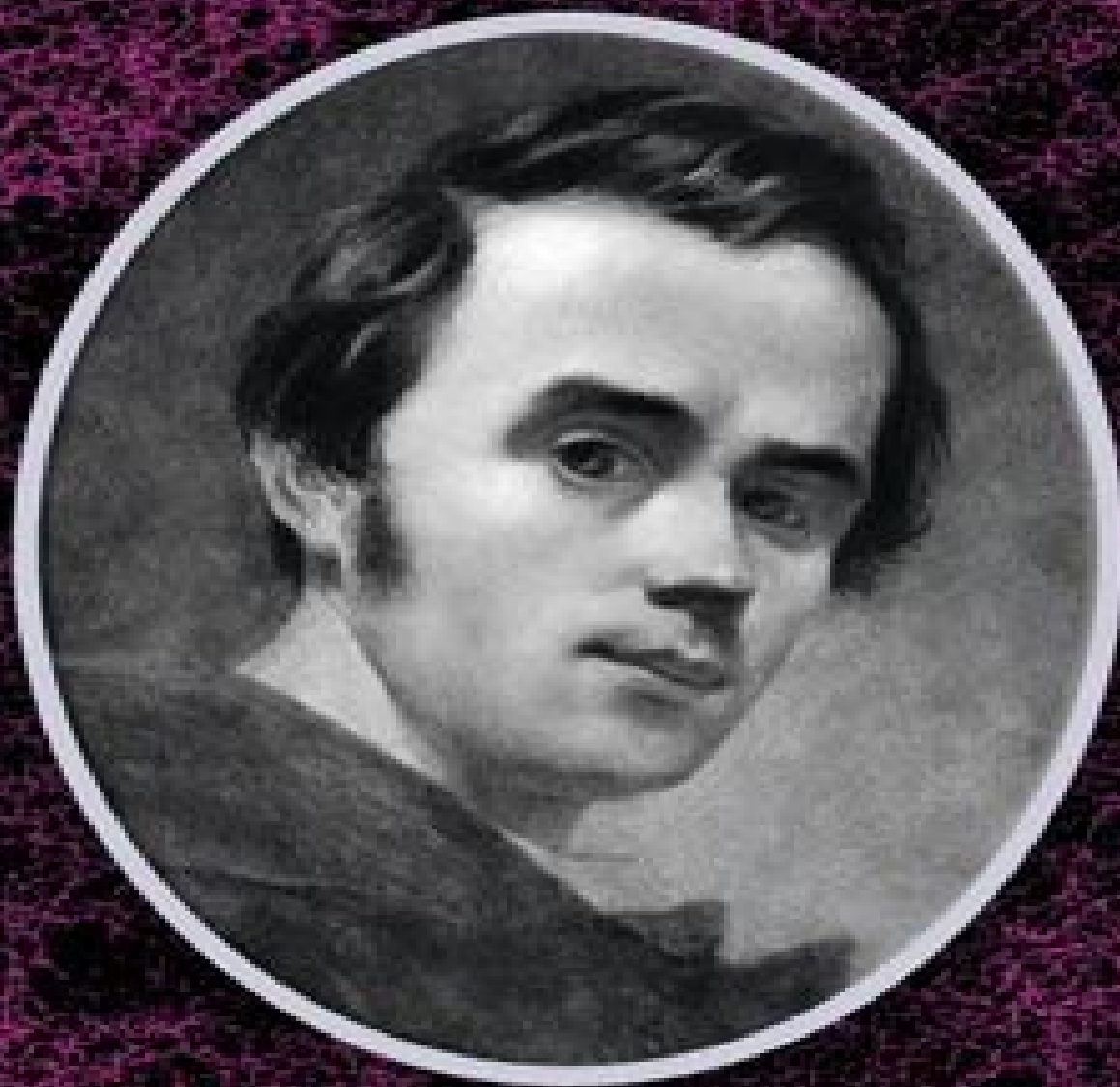
# Про книгу

Видання укладене за сприяння Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка.

Тексти творів подані за оригіналами рукописів, що дозволило усунути неточності, допущені в інших виданнях.

Збірка містить найвідоміші твори та щоденник письменника.

Тарас  
ШЕВЧЕНКО



Кобзар

Вперше зі щоденником автора



# Тарас Григорович Шевченко

## Кобзар. Вперше зі щоденником автора

**К**нижковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»  
2012

© Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, тексти,  
2012

© С. А. Гальченко, упорядкування текстів, коментарі, 2012

© І. М. Дзюба, передмова, 2012

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання  
українською мовою, 2012

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє  
оформлення, 2012

ISBN 978-966-14-4568-9 (epub)

Жодну з частин даного видання  
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

Упорядкування текстів та коментарі *С. А. Гальченка*  
Передмова академіка НАН України *І. М. Дзюби*

*Сергій Анастасійович Гальченко* — заступник директора Інституту  
літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України з наукової та видавничої  
діяльності, кандидат філологічних наук

*Іван Михайлович Дзюба* — академік Національної академії наук України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, Герой України, видатний український письменник, вчений і громадський діяч

**Електронна версія створена за виданням:**

**Шевченко Т. Г.**

ШЗ7 Кобзар. Вперше зі щоденником автора / Тарас Григорович Шевченко ; упоряд. та комент. С. А. Гальченка ; передм. І. М. Дзюби. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. — 960 с.

ISBN 978-966-14-3437-9

**УДК 821.161.2**

**ББК 84.4У1**

# Тарас Шевченко

**П**ро Тараса Шевченка — поета і людину — написано вже не одну сотню книжок мовами різних народів світу, не одну тисячу наукових розвідок та публіцистичних і популярних статей, і несть числа виголошеним на його честь доповідям та промовам. Обсяг Шевченкіани можна порівняти хіба що з обсягом літератури про найбільших світових поетів і митців. Але в чому він, мабуть, і від них усіх відрізняється (власне, в чому його відрізнено зусиллями його сучасників і нащадків), — так це в кількості й різноманітності модифікацій його образу: стереотипів сприйняття, які випали на його долю, починаючи від того, для якого він сам дав привід, назвавши свою першу збірку поезій: «Кобзар». Втім, кобзар — образ дуже місткий і надається для символічного переосмислення, яке й дає Шевченкова поезія, хоч символічна глибина цього образу не всіма сприймається. Гірше з прямолінійними «теоретичними», або суб'єктивно-враженневими означеннями, чи й корисливо-політичними наліпками, яких ніколи не бракувало. Ще Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) налічив кільканадцять різуче строкатих, до взаємовиключності, і різуче довільних — і в ушлюбленні, і в негачії — версій Шевченкового образу, — від «українофіла», «безумного патріота» й «сепаратиста» до «нігіліста» й «соціаліста», від пророка до лжепророка й богохульника. Це в самій тільки Галичині! Час невтомно розширював цю палітру. «Після 1917 року він (Шевченко. — *І. Дз.*) являвся нам і комуністом, і незаможним селянином, і виразником петлюрівської ідеології, і захисником формули «Єдина, неділима»[1]. Зовсім іншого ідеологічного спрямування автор також нарікає: можна говорити «щонайменше про яких шість-вісім відмін сфальшованого Шевченка (пригадайте: «Шевченка-народника», в обов'язковому кожусі й шапці з кобзою в руках або біля ніг, Шевченка «поета перед-пролетаріату», «Шевченка-гетьманця і слов'янофіла», «Шевченка-соціаліста» в солдатській шинелі з кацапською бородою, що нагадував не то старовіра, не то своє погруддя роботи Архипенка)»[2]. Але й сам запропонував свою

«відміну»: Шевченка — майже шовініста. Юрій Івакін, оглянувши «шевченкознавчі» наліпки 20-х років ХХ ст., вирізняє ще такі: «поет пролетаріату», «батрацький поет», «співець бідноти», «поет наймитів», «співець гайдамацького повстання»[3]. З часом одні версії ставали одіозними, на зміну їм приходили інші: революційного демократа, атеїста, інтернаціоналіста, русофоба, русофіла тощо; на наших очах повертаються деякі старі, в тому числі риторично-патріотичні, а дехто навіть пропонує офіційно оголосити Шевченка національним святим і негайно канонізувати. Різні політичні сили намагалися пристосувати Шевченка до своїх потреб (незмінна формула: «Шевченко наш!»), ігноруючи суверенність поезії, її незводимість до ідеологічних платформ.

Вдумливий читач, опинившись на самоті з «Кобзарем», а ще краще — із зібранням творів Шевченка, без особливого труда зможе відшарувати від його текстів різні ідеологічні наноси. Він захистить себе сам. **Якщо його читати.** Отож треба мати потребу його читати. І треба вміти читати. Шевченко — поет глибокий і складний. Міф про його простоту і самозрозумілість живий і досі, хоч його поставив під сумнів ще Борис Грінченко у книзі «Перед широким світом» (1907).

Для адекватного розуміння Шевченка потрібен історизм мислення. Треба знати його життя, його час, його оточення, стан України, Росії й світу. Треба читати без упереджень, уважно і вдумливо.

**Рік тисяча вісімсот чотирнадцятий...** Дев'ятнадцяте століття ввійшло в історію як «епоха національностей» (хоч не до всіх національностей воно повернулося своїм привітним ликом). На зміну феодально-династичному принципу в Європі приходять ідея національної держави, національного самовизначення, що змінила обличчя Старого і Нового Світу. Ламається весь уклад європейського життя, рушаються кордони, уявлення, змінюються геополітичні розрахунки. В дію приходять великі людські маси, подвигнуті своїми гостро усвідомленими соціальними та національними інтересами. Розвиток буржуазних економічних відносин, насамперед в Англії та Франції, в парі з могутнім наступом просвітницької ідеології, не залишав шансів старим формам суспільного життя і духовній рутині. Не упривілейовані шари, не аристократія, а народ, нація стають рушієм історичних процесів. У повітрі витає «дух нації» (вираз

Монтеск'є), якому одні давали містичну інтерпретацію, інші — раціоналістичну.

Декларація незалежності США (1776) була першим тектонічним поштовхом, ім'я її автора Бенджаміна Франкліна стало символом прагнення до визволення від зовнішнього гніту, до республіканізму. Повалення монархії у Франції дало початок Великій французькій революції, яка стала відправною точкою і центральною подією нової історії Європи, хоч і мала неоднозначні наслідки, оскільки кривавий терор, у який вона виродилася, призвів до глибокого розчарування в ідеях просвітителів та в інтелектуальному раціоналізмі. А це знов-таки спричинилося до нових духовних шукань, до піднесення релігійних настроїв, збудження містичних сподівань. Так само експансія Наполеона спершу викликала надію на повалення монархій, спровокувала національні рухи. Однак у міру того, як Наполеон показував себе дедалі більше не визволителем, а завойовником, хвиля національних рухів спрямувалася проти нього, що прискорило його поразку...

Але погляньмо на рік 1814. В Україні та Росії ще не вляглося хвилювання від навали Наполеона; на українські села ще доходили глухі чутки про те, що Наполеон хотів звільнити селян від кріпацтва і обіцяв визволити Україну; ще недавно то тут, то там виловлювано, нібито, його агентів; з другого боку, офіційне суспільство перебувало в стані вірнопідданчо-патріотичного піднесення.

Неспокійно було 1814 року в усьому світі. Норвегія боролася за незалежність від Швеції. Серби повстали проти Туреччини під проводом Обреновича. Переможці Наполеона ліквідують створену ним «Іллірійську провінцію» (1808—1813), повертаючи її Австрійській імперії, але натомість народжується «ілліризм» — патріотичний рух, який дістане розмаху в 30-і роки. На Близькому Сході закінчилася чергова російсько-перська війна. Мексиканці повстали під проводом Хосе Марії Морелоса проти французької адміністрації, якою Наполеон замінив іспанську, і проголосили незалежність Мексики. Нідерланди проголосили суверенітет. У Венесуелі розпочалося повстання під проводом Симона Болівара, який став національним героєм латиноамериканців. Уругвайські повстанські війська під проводом Хосе Гервасіо Артигаса взяли штурмом Монтевідео, завершивши визвольну війну проти іспанського володарювання. В Ірландії

О'Коннолі очолив новий етап боротьби свого народу за незалежність від Англії. В Китаї розпочалося повстання проти маньчжурської династії Цинь. У Північній Америці тривала так звана друга війна за визволення: Англія намагалася відновити панування над американськими штатами, англійські війська захопили Вашингтон і спалили Білий Дім та Капітолій...

29 січня 1814 року помер великий німецький філософ Фіхте. Його «Слово до німецького народу» (1808), разом з «Ідеями про філософію історії людства» (1784—1791) Гердера, піднесли принцип національності (народності) в духовному житті, що був одним із стимулів могутнього руху політичного і літературного романтизму. В Англії вже уславились Колридж, Вордсворт, Сауті, Вільям Блейк, який зробив «прорив» у романтичну містику і фантазійність; уже здобувають славу Байрон і Шеллі; ось-ось з'являться як першорядні поетичні величини Гюго у Франції та Міцкевич у Польщі. Цікаво, що в липні 1814 року вийшов друком перший юнацький вірш Пушкіна — «Другу-стихотворцу»...

...А в кріпацькому селі Моринці на закріпаченій Черкащині закріпаченої України глухо тяглися дні рабської праці на одного із сотень володарів людських душ, що вважали свою владу в Російській імперії вічною. Тільки старі діди ще згадували про Запорозьку Січ та про Коліївщину. «Було колись...» А тепер... Поодинокі кріпацькі бунти безсилі були освітити морок безнадії. Люди народжувалися, працювали і вмирали, ніби поза отим великим світом будши. Але насправді все у світі взаємопов'язане. Навіть коли люди того зв'язку не помічають. Як непоміченою залишилася подія, про яку було зроблено черговий запис у метричній книзі Богословської церкви села Моринці під рубрикою «У кого хто родился»: «Число рождення — 25 (25 лютого, тобто 9 березня за новим стилем. — *І. Дз.*). У жителів села Моринец Григория Шевченка и жены его Екатерины родился сын Тарас».

І ніхто тоді не міг подумати, що сталася подія, яка пов'яже Моринці з великим світом, дасть ще одну барву світовому життю. Що народився той, чиє ім'я стане в один ряд із найбільшими поетами людства.

**Кріпацький пансіон.** Село Моринці, де Шевченко народився, село Кирилівка, де минало його дитинство, та інші сусідні села були

власністю генерал-лейтенанта Василя Енгельгардта, який володів 18 тисячами душ кріпаків чоловічої статі (з них майже 8 тисяч на Київщині). Батько і мати Тарасові зазнали всіх «благ» кріпацького стану. В сім'ї було шестеро дітей, які лишилися сиротами після ранньої смерті матері (1823), а потім і батька (1825), — вони межі людьми «розлізлися, мов мишенята», як писав пізніше поет. Малий Тарас зазнав усіх сиротинських поневірянь, але виявив неабияку впертість у бажанні навчатися грамоти й хист до малювання. Цей хист і прислужився йому, коли він потрапив у «козачки» (рід прислуги) до молодого пана Павла Енгельгардта, який успадкував Моринці й Кирилівку після смерті Василя Енгельгардта. Немало кривд і принижень зазнав Тарас у пана-самодура, але мав можливість трохи задовольнити свій потяг до мистецтва: у панських покоях були копії творів живопису, а господиня, Софія Григорівна — меломанка — добре грала на піаніно.

**Купити людині волю.** Восени 1829 року Павло Енгельгардт мав виїхати до Варшави, де стояв його уланський полк. Поміщика — поручника лейбгвардії — супроводив великий обоз з майном та обслугою, серед якої був і п'ятнадцятилітній юнак Тарас Шевченко. Під час кількомісячної зупинки у Вільні Тарас, імовірно, дістав деякі уроки від Яна Рустемаса, відомого художника-вірменина, а головне — став свідком польського повстання 1830 року, що справило на юнака глибоке враження.

Тим часом Енгельгардт дістав інше призначення і виїхав до Петербурга. Згодом туди ж вирушила і його челядь, а з нею й Тарас. Тут і стався великий злам у його долі. Помітивши непогамовний потяг юнака до малювання, пан вирішив мати з цього зиск — у великих панів було модою мати своїх «покоєвих художників». Тараса віддають на навчання до майстра малярської артілі Василя Ширяєва. Успіхи, яких він тут досягнув, звернули на себе увагу, і українська петербурзька громада зацікавила талановитим юнаком діячів культури, у тому числі й знаменитого живописця Карла Брюллова. Пан погодився відпустити свого кріпака лише за великі гроші — 2500 рублів. Щоб їх здобути, Карл Брюллов намалював портрет поета Василя Жуковського — вихователя спадкоємця престолу, і портрет розіграли в лотереї, в якій взяла участь царська родина. Лотерея відбулася 22 квітня 1838 року, а 25 квітня Тарас одержав відпускну.

**Між пензлем і словом...** Прийнятий до Академії мистецтв, Тарас стає улюбленим учнем Брюллова. Але водночас захоплює його і світ поезії. Спокуса Словом прийшла до Шевченка ще в останні роки його кріпацького стану. На клаптиках паперу й картону він, поміж малярською роботою, «мережав» несміливі поетичні рядки. Тривалий час крився із цією своєю химерою, не будши впевненим у собі та боячись глузувань. Але непереборний потяг — вилити душу в слові — брав своє.

Багато його друзів пов'язували його майбутнє з живописом: це ж і високе мистецтво, і добрий засіб житейського утвердження — в ті часи. Поезією ж міг би собі «балуватися» постільки, поскільки вона не заважала б «ділу».

І сам Шевченко пізніше в щоденнику трохи відслонить драматизм і фатальність для його долі оцього вибору між живописом і поезією, а точніше буде сказати — драматизм і фатальність вторгнення поезії в його життя: «Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых, тощих детей моих. Право, странное это неугомное призвание» (V, 43—44).

Що ж то за покликання і як воно проклало собі дорогу?

Насамперед, мабуть, ще з дитячих літ, обдарований від природи зернятами великих чуттів і сприймаючи навколишній світ у широкій повноті — у барвах, звуках, формах, рухах, — він своєю вразливою душею не міг не відгукуватися на мовлене і співане слово свого народу. Вивезений з України ще зеленим підлітком, він проте був ущерть «забезпечений» органічним засвоєнням рідної мови, її величезним лексичним багатством, гнучким синтаксичним ладом і неповторною ритмомелодикою. Він знав безліч пісень, любив співати й декламувати, насолоджуючись чаром слова. З дитинства ж він, читаючи як помічник дяка псалми та акафісти, засвоїв і чимало з іншого мовного пласта — церковно-слов'янського, не чужого духові українського мовлення, сповненого поважності й урочистої сили. Якись

таємничі глибин слова-мислі давав відчутти і читаний ще з дитинства український філософ і поет Сковорода.

Усе це оживало в душі молодого Шевченка, закиненого на чужину, підігрівалося ностальгією за далекою, але ще ріднішою в спогадах батьківщиною, — і так заявляла про себе магія рідного слова. Творилося уявлення про те, **що може Слово**, — і це уявлення дістало сильне підживлення від першого ознайомлення з високою професійною поезією. Спочатку це була російська поезія — насамперед Пушкін та Жуковський. Знав він і твори Рилєєва, а пізніше й багатьох інших російських поетів. Це теж викликало захват від сили Слова, від його влади над людиною, його здатності розкрити глибини людської душі й весь неозорий світ. Це могло викликати навіть певну «заздрість» до кудесників, що володіють цим Словом.

А завдяки Євгенові Гребінці прийшло знайомство з українською поезією — і відкриття того, що може бути й українське писане та друковане слово.

Головне ж було, напевне, у дедалі більшій внутрішній потребі **висловити** (ви-словити) своє відчуття України, стати її речником. І, впевнившись у силі свого слова, він переймається вірою в те, що зможе ним пробудити в земляках пам'ять про давню славу своєї землі та жагу здобувати їй нову славу. Так народжувалося відчуття своєї покликаності, своєї місії, яку Україна сприйме як місію апостола і пророка.

Водночас і свій художницький таланти, який розквітне особливо в роки навчання в Академії, Шевченко захоче присвятити пізнанню України. Зрештою, пензля він не зрікався, і можна тільки уявляти, яких би ще висот він досягнув у живопису, коли б творчість не урвав жорстокий царський присуд.

**Українська писемність передшевенківської доби...**  
Вирішальна роль Шевченка в утворенні нової української літератури та винятковість його генія стали причиною того, що в свідомості нашої людності склалося і стало популярним уявлення, начебто він творив коли не на порожньому місці, то на зовсім не обробленому ґрунті; поза іменами Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки картина українського літературного життя початку ХІХ ст. бачиться тьмяною (хоч на науковому рівні вона достатньо досліджена).

Тим часом Шевченкова поезія хтозна чи й була б можливою без тих стимулів, що йшли до петербурзької української колонії з самої України, де різноманітні форми обстоювання своєї самобутності (бодай і залишкової — інколи) оберталися й зусиллями, спрямованими на літературну обробку й емансипацію мови свого народу.

Це був складний і драматичний процес. Він був своєрідною відповіддю не лише на європейські національні рухи («весна народів»), загальноєвропейську хвилю звертання до народних основ, а й на фатальну зміну української політичної та культурної ситуації, зумовлену скасуванням Гетьманщини, ліквідацією Запорозької Січі, закріпаченням українського села, колонізацією півдня України — заселенням його іноземним елементом, прокламуванням так званої «Новоросії»; занепадом Києво-Могилянської академії та вичерпанням енергії української барокової культури — не в останню чергу внаслідок відтоку культурних сил до імперського центру. Хоч жили ще спогади про недавнє минуле (з найбільшою силою виражені в народній поезії). Ще озивалося — інколи і в полум'яній формі, як в «Історії русів» — обстоювання колишніх «вольностей». Але під кінець XVIII ст. усе-таки загалом запановує глибока депресія, українська шляхта розуміє «вольності» вже в сенсі входження в російське дворянство, а патріотизм тієї її частини, яка не цілком перейнялася вірнопідданством до московської монархії, набрав упокореного, присмирілого характеру.

Це була хоч і об'єктивно зумовлена, але трагічна для України ситуація: адже саме в цей час відбувався процес творення модерних націй в Європі, і Україна не змогла в нього повноцінно включитися, що й зумовило її трагічне історичне запізнення, наслідки якого впали на наступні покоління.

І все-таки той політичний і літературний романтизм, що охопив усю Європу, а не в останню чергу й слов'янські народи, озвався і в Україні — спершу як пробудження інтересу до народності та звертання до народної мови. Хоч це явище зовсім не зводиться до реакції на зовнішні збудники, — воно впливало з потреб життя самого українського народу, духовна, естетична творчість якого не припинялася.

Важливою негативною обставиною було те, що на цей час сталася фактична втрата в актуальній свідомості немалої спадщини української барокової літератури та інтелектуальної спадщини Києво-

Могиллянської академії — її носії або були «завербовані» (ще й до Петра I та за його часів, а потім після впаду Гетьманщини) для створення імперської культури, або добровільно перейшли туди в пошуках ширшого простору для своєї діяльності; водночас коло поцінувачів і реципієнтів цієї спадщини катастрофічно звузилося внаслідок обрусіння освічених верств.

Російська імперія цілеспрямовано утверджувала себе як наступницю Київської Русі — володаря не тільки територій, а й культурної спадщини «Западної Русі» та «Южної Русі». Ця державно впроваджувана російська імперська ідентичність стала загрозою для ідентичності української. За цих умов — утрати залишків державності, деградації освіченої верстви, деактуалізації «високої» культурної спадщини — основною ознакою української національної ідентичності стає народна мова, що раніше такою не усвідомлювалася (не лише в Україні, а й у всій Європі — аж до доби національних рухів). А оскільки верхні шари українського суспільства не ідентифікували себе з народною мовою, то відповідно головним репрезентантом української ідентичності стає носій української мови — селянство. (Це — найзагальніше кажучи, бо конкретна історична картина була складнішою, і втрата рідної мови не завжди була рівнозначна втраті національності, та й користування російською мовою не завжди означало втрату рідної мови. Реальні суспільні обставини зумовили своєрідне явище — відоме, зрештою, у багатьох народів — обстоювання своїх національних інтересів і навіть прав рідної мови — мовою панівної нації.)

Міцний фундамент нової української літератури — тобто літератури народною мовою — заклав Котляревський своєю «Енеїдою», хоч феномени цієї мови з'являлися і до нього, — і в учених трактатах, і насамперед у витворах бурлеску, а ще раніше й потужніше — у полум'яного релігійного полеміста Івана Вишенського. Принциповий перехід на народну мову давав літературі демократичну орієнтацію (в зображенні життя селянства — а це було тоді мірилом демократичності — українська література, на авторитетну думку акад. О. І. Білецького, в першій половині XIX ст. випереджала і російську, і деякі європейські) і прилучав її до глибоких джерел та великих багатств фольклору. Але водночас уривався зв'язок із попередніми пластами словесності, мовою староукраїнською книжною, оскільки ця

мова позбулася свого суб'єкта — козацької канцелярської бюрократії, вченого люду, який тепер активно «українізував» мову російську...

І все-таки започаткувався широкий і глибокий культурний процес. На зміну майже втраченій книжній, бароковій та схоластичній культурі XVI— XVIII століть, з центрами в Києві та в інших містах Правобережжя насамперед, приходить нова, що шукає ґрунту в народній культурі та мові, хоч і мусить адаптуватися до обставин насаджування російськості. І перші її осередки виникали на Лівобережжі, зокрема на Слобожанщині, й тяжіли до нововідкритого (1805) Харківського університету, який мав знаменувати російську культурну експансію в Україну, але помимо того став і одним із вогнищ відродження української культури. Цікаво і повчально, що тодішня «степова Україна» з її неоднорідним етнічно й динамічним населенням змогла надихнути саме українським історично-культурним патріотизмом і багатьох представників інших народів, у тому числі й росіян.

Київський університет був утворений 1833 року — порядком реакції на польську революцію 1831 року царський уряд уживав рішучих заходів для «обрусення Юго-Западного Края», зокрема для переведення всієї освіти на російську мову; з цією метою ліквідовано Кременецький ліцей, а його фонди переведено до Києва. Однак створити тут антипольський і, побічним чином, антиукраїнський освітньо-науковий форпост не вдалося. В університеті було неспокоїно, діяли революційні гуртки.

Першим ректором Київського університету (хоч і не тривалий час, з перервами) був видатний український вчений Михайло Максимович. Ботанік з фаху (якийсь час очолював кафедру ботаніки в Московському університеті), він був справжнім енциклопедистом, досконалим знавцем української історії та фольклору, авторитетним філологом. З українських культурних діячів того часу він чи не єдиний належно оцінював здобутки барокової літератури (а пізніше дослідив староукраїнську книжкову спадщину, в тому числі польсько-латинського друку).

1827 року вийшли «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем». Цей збірник справив надзвичайно велике враження на сучасників. Ним зачитувалися Пушкін і Гоголь, з якими Максимович був у дружніх стосунках, українські поети-романтики —

деякі з них і самі збирали зразки народної творчості. У 1834 році Максимович видає другий, повніший збірник — «Украинские народные песни» з ґрунтовними коментарями й поясненнями. Пізніше до Михайла Максимовича знайде дорогу Тарас Шевченко, і глибока любов обох до України їх здружить...

Тим часом центром суто літературного українського відродження залишалася Слобожанщина. Могутній поштовх йому дала «Енеїда» Котляревського, яка, сказати б, вивела на поверхню ті потенції українського літературного самовисловлення, що нагромаджувалися під пеленою тимчасової «німоти». Це не був звичний бурлеск київських «спудеїв» і не була просто пародія на класичну Вергілієву поему, — такі пародії існували вже в різних літературах (Скаррона — у французькій, Блюмауера — в німецькій, Осипова й Котельницького — в російській), знаменуючи веселе прощання з псевдокласичною, наслідувальною щодо аутентичної класики, величавістю та звертання до «низового» плину життя. Натомість Котляревський «перелицьовував» Вергілія з набагато поважнішою метою, ніж сама тільки профанація високого зразка задля комічного ефекту, і «перелицьовував» таким чином, що його «Енеїда» стала і сатирою на багато які явища сучасного йому суспільства, і непрямим, але переконливим запереченням імперського стереотипу про Малоросію як етнографічну область Росії, і картинним нагадуванням про героїчну енергію українського козацтва, і виявом багатства й життєздатності української стихії, і розкошуванням в українському слові, хай переважно в його побутових, але також і ліричних, а почасти й патетичних барвах. У химерних шатах травестії вже проблискував високий романтичний племін, а пригоди вигнанців, волоцюг-троянців, яким судилося заснувати «вічний Рим», могли викликати різні історичні алузії, в усякому ж разі — давали відчуття історичної ваги українського козацтва та українського буття взагалі.

Молодший за Котляревського Петро Гулак-Артемівський (1790—1865), багатолітній професор, а потім і ректор Харківського університету, починав писати ще в студентські роки, спершу старослов'янською, потім російською мовою, а потім перейшов на українську — ймовірно, під впливом «Енеїди» Котляревського. Але в ній він сприйняв лише травестійну форму, і його «Гараськові оди» були суто бурлескними варіаціями на теми ще одного великого поета

античності — Горація. Нечисленні переклади Гулака-Артемівського також мали травестійний присмак. Набагато більшу естетичну вартість мали його байки з гуманними тенденціями та з елементами сатири, часом гострої, на повітове панство.

Молодший сучасник Гулака-Артемівського Євген Гребінка (1812—1848) теж починав з травестії; у травестійному дусі (хоч, може, й ненавмисне травестійному, а через брак культурної традиції) виконано його «переклад» пушкінської «Полтави». Найвартісніший його внесок в українську літературу — його байки, писані, як і байки Гулака-Артемівського, під впливом польського байкаря XVIII ст. Ігнація Красицького, але перейняті органічним національним колоритом. Нечисленні ліричні вірші Гребінки належать до виявів романтизму в українській поезії. Залишив Євген Гребінка і чималу прозову спадщину російською мовою; він був одним із піонерів історичної тематики в українській літературі — хоч, власне, ці його твори належать швидше до багатой на поетичні й прозові тексти «української школи» в російській літературі — адже, оселившись у Петербурзі, Гребінка став активним учасником російського літературного життя, хоч творив коло себе й український гурток, робив заходи для видання творів української літератури, видав збірник «Ластівка» (1840), де були й нові твори Шевченка, у долі якого він зіграв таку велику роль.

Твори російською мовою писав і старший за Гребінку Григорій Квітка-Основ'яненко (1778—1843), але вони, хоч і були свого часу дуже популярні («Пан Халявский»), тривкого сліду в російській літературі не залишили; натомість його українські повісті й оповідання (деякі з них він сам перекладав російською мовою), видані під назвою «Малороссийские повести» 1834 р. (т. I) і 1837 р. (т. II), та й інші, не тільки мали великий успіх, а й забезпечили йому місце засновника української прози. Це твори з побуту українського села — і гумористичні, і «чутливі». Добре знання традиційного побуту й замилювання його поетичними сторонами; близькість до земляків і розуміння їхніх вдач; визнання моральної вищості селянина над панством; гуманний настрій автора; за всієї часом ідилічності й наївного моралізаторства в патріархальному дусі, багата народна мова; широке використання фольклорних барв (особливо в повісті «Маруся») — в усьому цьому було чимало нового.

Отже, в українській літературі перших десятиліть ХІХ ст. відбувається рух від травестійної експлуатації чи травестійного подолання псевдокласицизму до пошуку нового стилю — до елементів сентименталізму й романтизму, з вкрапленнями реалізму (початкової, «натуральної» якості).

Тим часом надходить нова, набагато ширша поетична хвиля, і вона має вже виразно романтичний характер. Тут бачимо вже дуже різнобарвний букет імен: Левко Боровиковський, Осип Бодянський, Опанас Шпигоцький, Микола Маркевич, Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Віктор Забіла, Михайло Петренко, Олександр Корсун та ін., а на Західній Україні — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Микола Устиянович, Антін Могильницький, Іван Гушалевич...

Український романтизм до Шевченка хоч і не явив тієї духовної потуги, що європейський (від Байрона до Міцкевича), однак значно розширив обрії нашої літератури. Він звернувся — хоч і «фрагментарно» — до сторінок національної історії, до її героїчних постатей, протиставляючи бурхливе минуле сучасній оспалості (це були ті «плачі» про минуле, які в Шевченка запліднилися гнівом). Він актуалізував естетику народної пісні й балади. В центр свого художнього світу він ставить людську особистість в її самоусвідомленні, з її проблемами (хоч переважають нарікання на долю, мотиви самотності, але страждальної, а не гордої байронічної). До його етичних вимірів увіходять категорія волі (забарвленої ностальгією за козацькими часами) та громадянські й соціальні почування (хоч ще і в обмеженому форматі).

Романтики були щирими патріотами України й української мови (щоправда, через зрозумілі обставини багато творів писали й російською мовою; власне, всі українські письменники тієї доби були двомовними). Але їхній патріотизм був (у більшості) «місцевим», «малоросійським» — у межах патріотизму імперського, «общерусского». За деякими винятками (насамперед тут треба назвати Костомарова і, зрозуміло, західноукраїнських романтиків), вони — як Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко — поділяли монархічні настрої всеросійського обивателя.

Перевага Шевченка над його попередниками-романтиками в більшому таланті і в більшій суб'єктивності: у ширшому соціальному й естетичному масштабі особистості. Як кріпак, який став своїм у мистецькому світі, він мав ширший діапазон соціальних переживань, драматичнішу біографію і складніший духовний світ; як талановитий і пристрасний живописець, він мав додаткове джерело мистецьких імпульсів. Оця більша суб'єктивність давала глибший вимір його органічній народності; романтики хотіли бути і почасти ставали народними з ідеї, Шевченко ж був народним від природи; народність була не його осягненням, метою, а ґрунтом, з якого він виріс, на який спирався або який, можна сказати, «обробляв».

\* \* \*

**«Кобзар»...** Писати вірші Шевченко почав ще до визволення з кріпацтва. Можливо, не всі з ранніх поезій Шевченка збереглися. Першим твором, що став відомий його знайомим, була балада «Причинна». Вже цей перший із збережених поетичних творів Шевченка явив українське слово такої мистецької якості, якого не сягали його попередники й сучасники — поети-романтики. Хоч, здавалося б, Шевченко був цілком у полоні їхнього канону: чари, русалки, смерть закоханих, — і komponував сюжет нібито з готових романтичних (та народнопісенних) кліше. Але на наївному, елементарно-романтичному сюжеті молодий поет розгортав цілу гаму почуттів — і персонажів, і автора-оповідача, — почуттів, що народнопоетичними засобами відтворюють локальну психологічну драму. На відміну від типової романтичної балади, у Шевченка важить не так «об'єктивна» фабула, як її багатий суб'єктивний супровід — нестримні «втручання» самого автора, сміливі ліричні відступи й пристрасні коментарі, — що виходять далеко за межі конкретної сюжетної ситуації і набирають значення загального поетичного судження про людську долю. Не зовсім звичними були й динамічність поетичної оповіді, «перепади» тону та невимушені переходи від широким мазком змальованих картин природи до авторового сентименту-роздуму, від скупих сюжетних загальників до фольклорних щедрот в описах ритуального «шаленства» русалок, — у

цьому вже вгадується майбутній Шевченко з його спонтанним виливом складно-цілісного всеоб'ємного почуття... А головне — Шевченків вірш дихав такою природністю, такою гармонійністю і багатою мелодійністю, такою доладністю слова, яких не сягали його попередники-романтики з їхньою часто ще важкуватою, не дуже виробленою для вільного плину лірики і тонкощів психологічного драматизму мовою (за деякими винятками, насамперед нечисленних ліричних віршів-пісень Віктора Забіли, з якими знайомив Шевченка Гребінка і які, можливо, вплинули на нього). Таку досконалість знала раніше тільки народна пісня. І не випадково з цього невеликого, першого Шевченкового твору аж три фрагменти дістали музичну інтерпретацію і стали народними піснями: «Реве та стогне Дніпр широкий...»; «Така її доля...»; «Защебетав жайворонок...» — де ще знайдемо такий приклад?!

У «Кобзарі» було вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Тополя», «Думка», «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», поема «Катерина» (в цих трьох останніх цензор зробив прикрі купюри). Але, як скаже пізніше Іван Франко, «ся маленька книжечка відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову. Були се немов народні пісні, та, проте, щось зовсім від них відмінне». Отож, писав Франко, «поява Шевченкового «Кобзаря» 1840 року в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після «Енеїди» Котляревського»[4].

Це розуміли й сучасники, яких «Кобзар» глибоко вразив. Із щирим захопленням відгукнулися на нього Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський, О. Корсун, М. Костомаров, О. Афанасьєв-Чужбинський та інші українські літератори. Поява Шевченкового «Кобзаря» змінила обличчя української поезії, утвердивши її високу самоцінність у найпереконливіший спосіб: фактом творчості надзвичайно обдарованого поета.

Ідейним осереддям «Кобзаря» були, безумовно, три останні поезії збірки — «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Тут з великою силою висловлене те розуміння не дуже далекого минулого (а тим самим і оцінка сучасності), до якого прийшов Шевченко на підставі і прочитаних праць з історії України (насамперед анонімної

«Історії русів», праць А. Маркевича, Бантиш-Каменського, Рубана), і відомостей та настроїв, що їх міг перейняти Шевченко в українському петербурзькому гурті, і власних споминів з дитинства, й тих переказів та пісень, які чув на батьківщині, а головне — силою своєї великої поетичної інтуїції, що відгукувалася також і на, сказати б, невмерлий ще нерв історичного самопочуття народу та шукала правди національного буття за контрастом до гнітючості й тоскності (для Шевченка як **уже** національного поета) петербурзької чужини. Шевченко ідеалізує козацьку вольницю, як її ідеалізував народ, що цілком природне як протиставлення кріпосницькому гнітові. В тій козацькій вольниці поет бачить героїчну добу української історії.

Картини героїчного минулого викликають у Шевченка тяжкий сум: «Не вернуться сподівані, // Не вернеться воля, // Не вернеться козачество». Але він говорить це не для того, щоб разом із земляками схилитися перед неповоротністю історії, а для того, щоб викласти їй своє тяжке оскарження і викликати почуття незгоди з сучасним станом, викликати дух спротиву й потребу оновлення. В минулому він шукає ті приклади героїзму, які повинні стати і докором, і стимулом для сучасників. Це стане очевидним у наступних творах Шевченка, але й у першому «Кобзарі» виразно відчувається.

Але й поза цими кардинальними питаннями українського буття, в Шевченкових лірико-романтичних і в ключі фольклорної поетики витриманих баладах, український світ поставав як самодостатність — як антитеза малоросійськості й провінційності, «додатковості» до світу імперського.

Давно звернуто увагу на те, що головними персонажами багатьох творів Шевченка — і в «Кобзарі», і пізніше — є дівчина, жінка, мати; часом він і говорить від їхнього імені, виступає в жіночій іпостасі. На цій підставі з'являються останнім часом «сміливі» твердження про Шевченкову «фемінність» тощо. Насправді «жіночий» характер самоототожнення поета в окремих творах має причину просту, глибоку й вічну: жіноче начало — начало самого життя. Мати-земля. Мати-батьківщина. Мати-Україна: мати своїх дітей. А жіноча доля в Шевченка — це й від традицій народної поезії, голос якої глибоко озивався в ньому; це й від його особистої долі: пам'ять про матір і сестер, невтолена потреба в родинному теплі, сирітство, яке породжує особливе сприйняття материнства, жіночності. І головне: у світі

кріпацтва насильство й brutальне зло насамперед падали на жінку, дівчину.

Особливий емоційний і соціальний зміст жіночої долі надавався до ширшого сюжетного опрацювання, і так Шевченко створює першу свою велику поему — «Катерину». Тема зрадженої дівчини або дівчини, яка не дочекалася свого милого, — типово романтична тема. До неї зверталися Гете і Бюргер, Карамзін і Пушкін, Баратинський і Жуковський (невипадково саме «Катерину» присвятив йому Шевченко — «На память 22 апреля 1838», дня визволення з кріпацтва), Квітка-Основ'яненко.

Але в Шевченковій «Катерині» трагічна доля героїні лягає на ширшу історичну перспективу. Доля занапащеної Катерини в очах поколінь читачів стала символізувати долю занапащеної України.

В цьому відмінність Шевченкової поеми від усіх інших — численних у світовій, особливо романтичній, літературі творів про долю дівчини-жертви.

**Вихід з тіні...** Становлення нової української літератури відбувалося фактично в тіні російської (почасти й польської) і являло собою послідовний ряд зусиль вийти з цієї тіні. Якщо в XVII та на початку XVIII ст. відбувається «українізація» духовного і культурного життя Московії, то з другої половини XVIII і особливо від початку XIX ст. російська література і мистецтво, з участю поважних сил українського походження, сягають високого рівня розвитку і набувають виразного національного характеру. В цьому відбивається зростання самоусвідомлення російського суспільства, стимульованого, зокрема, зміцненням імперської потуги, мілітарними та дипломатичними успіхами Росії, її роллю у вирішенні європейських справ.

Культурне й інтелектуальне життя Росії стає дедалі насиченішим. Вихованці численних ліцеїв та інших привілейованих навчальних закладів для дворянської молоді створюють прошарок освічених людей, з яких починає формуватися російська інтелігенція. Виникають численні літературні та філософські гуртки. Розвиваються книгодрукування і журналістика, засновуються альманахи й часописи. Широким потоком ідуть переклади новинок європейських літератур, праць видатних філософів тощо, відбувається енергійне прилучення до європейського інтелектуального життя, хай поки що й у формі

однобічних впливів та запозичень. Російська культура в сумі своїх виявлень «покриває» собою всю імперію — претендує на задоволення духовних потреб «верхів» суспільства на всій величезній території «Третього Риму».

За цих умов спроби творити українську літературу, відмінну від російської, мовою народу, відмінною від російської, здавалися і запізнілими, безнадійними, і непотрібними.

Цим спробам протистояли могутні чинники: відсутність організованого літературного життя, україномовного друку і преси; протидія (а потім і репресії) влади; скепсис суспільства; нарешті, перманентний вплив у російську культуру українських талантів, які шукали ширшого простору для творчого самовиявлення.

Отож спробуймо уявити, яким важким було завдання тих, хто хотів вибороти духовне поле для українського Слова. Що ними рухало? Хіба забаганка, хіба непомірні амбіції, хіба сепаратистські наміри створити альтернативу великій російській літературі — літературне «мазепинство», — версії, що їх упродовж усього ХІХ ст. мусували недоброзичливці й недруги української літератури (а в модифікованій формі ці версії зринають і досі)? Не були б такі стимули плідними й ненадовго б їх вистачило.

Насправді творення нової української літератури мовою народу було одним із виявів самоствердження цього народу, який мав достатньо життєвих і творчих сил, щоб не погодитися з уготованою йому долею — «в сусідів бути гноєм» (І. Франко) і передчував «час воскресний свого повстання» (він же). За цим упослідженим народом було велике минуле, була велика культура, була велика писемна традиція, хоч уже і втрачена, але здатна озватися в нових поколіннях. Ось звідки у творців нової української літератури (а найбільше в Шевченка) і віра, і впертість, і сила протистояти глузуванню, звинуваченням, заборонам...

Українські культурні діячі знову й знову нагадували очевидні, але забуті й ігноровані істини: про те, що їхній народ — спадкоємець культури Київської Русі, що в нього були, крім багатющого народного мистецтва, і драматичне та поетичне мистецтво, архітектура, музика доби бароко, і філософська та релігійно-полемічна література, і такі видатні постаті, як Іван Вишенський, Петро Могила, Мелетій Смотрицький, Григорій Сковорода, Степан Ковнір, Максим

Березовський та багато-багато інших: велика культура, яка дає всі підстави для дальшого розвитку. З цього погляду і поява Котляревського, а потім Шевченка не була несподіваною, — навпаки, це були закономірні акти творчої волі народу. Це добре підкреслив Костомаров, говорячи про феномен Шевченка: «Поезія Шевченка — законна, люба донька давньої української поезії, сформованої в XVI і XVII віці, так само як ця остання була такою ж донькою давньої південно-руської поезії, тієї далекої від нас поезії, про яку здогадливо можемо судити з творів Ігоревого співця»[5].

«Гайдамаки»... Задум поеми виник у Шевченка ще 1839 року, невдовзі після викуплення з кріпацтва; розділ «Галайда» з них був надрукований 1841 року в Гребінчиній «Ластівці», а наприкінці того ж року цензор П. Корсаков, зробивши багато вилучень, нарешті дозволив немало покалічений текст до друку.

У своїй поемі Шевченко звернувся до однієї з найдраматичніших сторінок української історії — селянського повстання 1768 року, яке дістало назву Коліївщини.

Шевченко не прагнув до адекватного відтворення історичних подій. В нього була інша мета. Тут можна говорити про дивовижну сміливість молодого поета — не тільки політичну (вся поема дихала духом народної помсти панам, духом народного повстання), а й творчу, естетичну: «неіснуючою» мовою, «мужицьким діалектом» він, який тільки недавно почав віршувати, творить поетичну візію великої історичної драми, вписуючи її в масштабні історіософські та світоглядні рефлексії. «Гайдамаки» не є канонічною ліро-епічною поемою — через велике композиційне та фабульне значення того елемента, який можна було б означити як поетичне літописання історичних подій, а також через насиченість сценами масового дійства та голосами різних його учасників. До національного епосу наближає «Гайдамаків» і вираженість «народної точки зору» — як у об'єктивних картинах історичної боротьби, так і в ліричних рефлексіях автора, хоч останні мають ширший суб'єктивний діапазон. (О. І. Білецький визначив «Гайдамаків» як «драматичну ораторію».)

Коліївщина постає як вибух народної помсти за грабівництво й знущання, за соціальний, національний і релігійний гніт, — але й у всій страхітливій жорстокості такої помсти: як історична трагедія, що викликає неоднозначні переживання.

**Академічні клопоти романтика...** Тим часом Шевченко не полишав своїх професійних занять, брав участь у виставках та в ілюструванні книжкових видань; його праці привертали увагу мистецької критики.

Однак у живопису Шевченко, хоч і мав своїм ідеалом Брюллова, все-таки поступово відходив від академізму, який орієнтував мистців на позачасові й позанаціональні ідеалізовані образи, на обмежене коло сюжетів, переважно міфологічних або зі стародавньої історії, на умовність моделювання і театральність композицій. Тонкий дослідник Шевченкової мистецької спадщини Ол. Новицький стверджував, що з усіх європейських шкіл живопису Шевченкові найближча була голландська з її демократизмом, орієнтацією на зображення повсякденного життя людності[6].

Можливо, те, що Шевченко як цілком оригінальний мистець випадав з академічного шаблону, і зумовило як певну його неуха до академічних завдань в останні роки перебування в Академії, так і те, що він утратив репутацію блискучого учня, яку мав спочатку. Натомість Шевченко, не ламаючи себе на угоду академічним шаблонам (хоч багато в чому і зазнавши впливу Брюллова), успішно розвиватиме свій неабиякий талант рисувальника, портретиста, живописця, а згодом і гравера.

**Перша поїздка в Україну...** Шевченко тужив за Україною і жив надією побувати на батьківщині після дванадцяти літ розлуки. Його охоплювали суперечливі передчуття й сподівання. З одного боку, в петербурзькому «гнилому болоті» він постійно уявляв картини мальовничої України, гіркі дитячі спогади забувалися, перекривалися світлими, дорогими, яких теж було немало, а романтичні картини героїчної історії народу не могли не кидати свій відблиск і на його образ взагалі. Шевченко поривався в Україну, але боявся розчарувань. І тяжкі розчарування не забарилися, але було й відкриття нових сил і надій.

Кілька перших місяців перебування в Україні навчили Шевченка бути розбірливішим у стосунках з новими приятелями з українського панства.

Йшлося не тільки про розчарування в тих або тих його представниках. Воно, українське панство, було тільки частиною, і не головною, величезної кріпосницької структури, що душила селянство

насамперед, але також лягала гнітючим тягарем на всі вияви національного життя. Все це і побачив, відчув Шевченко за оті кілька місяців своєї першої поїздки в Україну, — і якщо до того й мав якісь ілюзії, то тепер їх позбувся.

Відбувається дуже важлива зміна в настроях і поглядах Шевченка, що знайде вираження в зміні мотивів його поезії. Так народжується антицаристська, антиколонізаторська політична лірика Шевченка, яка, разом з багатим емоційним спектром викриття кріпацтва й оскарження українського панства, надасть основний зміст поезіям рукописної збірки «Три літа».

У світовій поезії політична лірика представлена багатьма блискучими зразками. У жанрі цьому вироблено свій канон: інтелектуально і емоційально наснажена поетична декларація, глибокий розвиток дорогої авторові ідеї, нерідко з пророчим пафосом. Усе це є і в Шевченка. Але є в нього й інше, в чому й полягає неповторність його політичної лірики. А саме: «діалектичний» характер рефлексії, яка не тримається наперед намислених меж, увесь час долає саму себе, поривається вусібіч і через свою внутрішню муку приходиться до максимальної об'ємності і відкритості (тобто принципової незакінченості — як запит до майбутнього).

Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити, і він у своїй звазі почувався самотнім — як «юродивий» або як біблійний пророк:

*А я, юродивий, на твоїх руїнах  
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,  
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,  
В калюжі, в болоті серце прогноїла  
І в дупло холодне гадюк напустила...*

На таку апокаліптичну картину, здавалося б, немає розради. Але серце плаче, просить «святої правди на землі». І поет — уперше з такою силою і пророчою звагою — ставить на кін історії своє Слово правди:

*Може, викую я з його  
До старого плуга  
Новий леміш і чересло. —  
І в тяжкі упруги...*

*Може, зорю переліг той,  
А на перелозі...  
Я посію мої сльози,  
Мої щирі сльози.  
Може, зійдуть і виростуть  
Ножі обоюдні,  
Розпанахають погане,  
Гниле серце, трудне,  
І вицідять сукровату,  
І наллють живої  
Козацької тії крові,  
Чистої, святої!!!*

І знов-таки — після такої вищої градації пристрасті — суто шевченківський катарсис: звертання до вічної людяності та до дівочого серця в його щирості — як до найістиннішої віддяки:

*Може... може... а меж тими  
Меж ножами рута  
І барвінок розів'ється —  
І слово забуте.  
Моє слово тихо-сумне,  
Богобоязливе,  
Згадається — і дівоче  
Серце боязливе  
Стрепенеться, як рибонька,  
І мене згадає...  
Слово моє, сльози мої,  
Раю ти мій, раю!*

Ось на цьому величезному і трагедійно осяяному душевному просторі між двома полюсами — лагідної ніжності й скорботного гніву — й чинилася Шевченкова поезія, а звідси й усе нестримне вирування її самовладних голосів.

Тому, коли говоримо про «політичну лірику Шевченка», то, хоча це загальноновизнане й неминуче означення щодо багатьох його творів, — ми повинні пам'ятати, що це означення умовне, бо в Шевченка не буває вузько-політичної зосередженості думки й пристрасті: політичне переживання «детонує» в нього всією цілістю людської душі.

**Поет супроти імперії...** Вся сума вражень від перебування в поневоленій і закріпаченій Україні, наклавшись на досвід життя в чиновницько-бюрократичному Петербурзі з його соціальними контрастами та ідеологічними колізіями; весь біль за повсюдне приниження людини і все розуміння абсурдності деспотичного механізму суспільного буття, — все це вилилося в «комедію» «Сон», яка стала викликом поета могутній, але не здатній вистояти перед судом розуму імперії.

Поема «Сон» — сатирична фантазмагорія, гротескне зображення символів російського деспотизму й кріпосництва та особи імператора Миколи I — засвідчила остаточну кристалізацію антиімперського стрижня демократичного світогляду Шевченка. Нею він ставав на прю з царизмом. Жанрове означення «комедія» мало виправдати вільне використання форми сновидіння та прийомів гротеску, хоч це часом не так комічний гротеск, як трагічний; втім, хіба реальність кріпосницької деспотії — не комедія, сумна і трагічна комедія, перед судом людського розуму?

У березні 1845 року кінчався строк навчання Шевченка в Академії мистецтв. 22 березня він подає до Ради Імператорської Академії мистецтв прохання про надання йому звання художника та про видачу квитка для поїздки в Україну.

Побувавши на Черкащині, він відвідав рідних у Кирилівці, а також заїхав до Києва, де, ймовірно, зустрічався з Михайлом Максимовичем, який згодом допомагав йому стати співробітником Київської археографічної комісії.

У цей час Шевченко починає виконувати деякі доручення Київської археографічної комісії (офіційна назва: «Временная комиссия для разбора древних актов»).

Робота в комісії давала Шевченкові можливість задовольняти свої пізнавальні й творчі інтереси, допомогла збагатити уявлення про українську історію, своєрідність різних українських земель; він зробив багато цінних фольклорних записів, мав нагоду професійно вправлятися в рисунку й малярстві. Всі ці враження просилися і в поезію, давали хвилини високого натхнення. Добрим здобутком для нього були й численні нові знайомства і з людом ученим та мистецьким, і з людом кріпацьким — відомо, що він нерідко віддавав

перевагу спілкуванню з простими селянами, з челяддю в поміщицьких мастках перед добірним панським товариством.

Але не знати, чи не більше давало йому українське життя тяжких, гнітючих вражень. Насамперед безпосередні факти кріпосницького побуту. На кожному кроці він стикався з лицемірством багатьох своїх «приятелів»-поміщиків, незрідка й тих, що славилися своїм лібералізмом, вільнодумством чи меценатством.

Таких вражень Шевченко мав аж забагато. Злидні закріпаченого села... Самодурство неосвітених кріпосників і фарисейство поміщиків-«філантропів»... Покірливість селянства, дедалі менше порушувана вибухами бунтів... Неосвіченість або верхоглядство «освічених» верств, які зневажали рідну мову й традицію народної культури... А разом з тим — начебто ж ширшає коло людей, для яких нестерпний цей деспотизм і ця несправедливість, які шукають правди, хочуть допомогти своєму народові і думають над тим, як це зробити, як відродити Україну...

Ось у цій атмосфері остаточно визріло в Шевченка й зміцніло розуміння й відчуття своєї великої покликаності — покликаності до Слова, яке пробудить Україну.

Так постали поезії, зібрані в згаданій уже рукописній збірці «Три літа».

І назву, і світоглядно-емоційний ключ до збірки давала однойменна поезія, що наче підсумовувала пережите за ці «невеликі три літа»; в ній поет говорив про тяжкі розчарування та глибоку зміну свого внутрішнього світу:

*Невеликі три літа  
Марно пролетіли...  
А багато в моїй хаті  
Лиха наробили...  
Опустошили убоге  
Моє серце тихе,  
Погасили усе добре,  
Запалили лихо...*

Ось такий сумний фінал трирічного занурення в те середовище, де Шевченко сподівався знайти живі сили сучасної йому України. І він уже не вірить, що вернеться «веселеє слово», тепер він «серце ядом

гоїть» і не плаче, не співає, а «виє совою». Це, сказати б, загальна моральна декларація; конкретний — переважно соціально-політичний — зміст свого «рахунку» до сучасників Шевченко розкриває в низці поетичних маніфестів осені 1845 року.

Це був найплідніший для Шевченка-поета період творчості. Протягом жовтня — грудня написано п'ять поем («Єретик» — основний текст закінчено 10 жовтня; «Сліпий» — 16 жовтня; «Великий льох» — без точної дати; «Наймичка» — 13 листопада; «Кавказ» — 18 листопада); «посланіє» «І мертвим, і живим...» — 14 грудня; «Холодний Яр» — 17 грудня; великий цикл «Давидових псалмів» — 19 грудня; «Минають дні...» — 21 грудня; «Три літа» — 22 грудня; нарешті 25 грудня — «Заповіт». Неймовірне напруження, фантастичний творчий вибух!

І хоч основний тон творчості цієї богоданої осені дає політична лірика, що сягає апогею поетичного пафосу, все-таки Шевченко залишається навдивовижу багатогранним і розкутим, «багатоголосим» у виявленні своєї спонтанної особистості. І всупереч своїй розпачливій декларації, він не тільки «виє совою», а й плаче, і сміється, і бачить навколо себе не тільки «змійв». І так буде все життя, за всіх обставин...

У жовтні 1845 року в Миргороді, гостюючи у свого знайомого П. Шершавицького, чиновника канцелярії повітового маршалка, Шевченко закінчив містерію «Великий льох». У ній роздуми поета про минуле та майбутнє свого народу, втілені в складну драматичну композицію й насичену символікою поетичну мову, набули історіософської глибини.

...Колись великий француз, філософ Монтень, сказав: я писав книгу, а книга писала мене. Так і Шевченка творила його поезія. Вона вела його вгору і вгору. Поетичні осяння утверджували щоразу вищу потугу духу. А те глибоке животворяще зворушення, яке викликала його поезія, пієтет, яким оточили його земляки, подвигали його до місії воїстину апостольської.

В такому апостольському піднесенні і народився його геніальний проповідницький архітвір — «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

Шевченко кличе подивитися в очі українській історії, ставлячи неunikненні запитання і пропонуючи вистраждані відповіді.

Почуттєва насиченість «Послання» така, що кожне слово дихає вогнем, а кожен поетичний рядок має силу афоризму, що мільйоннократ буде повторений у поколіннях українців. І вперше Шевченко так суворо каже шукати причину своїх бід у самих собі:

*Доборолась Україна  
До самого краю.  
Гірше ляха свої діти  
Її розпинають.*

Патетична лінія Шевченкової поезії 1845 року вивершується безсмертним «Як умру, то поховайте...», що ввійшов не тільки в історію літератури, а й у свідомість українського народу як «Заповіт». Написано його 25 грудня в Переяславі під час тяжкої хвороби. У «Заповіті» він чинив чесний ритуал прощання зі своїм народом і, вже відчуючи себе його пророком (на рівні поетичного натхнення, звісно, а не побутової поведінки та побутового самоусвідомлення: в побуті він був людиною скромною), у стислій афористичній формі виклав квінтесенцію свого почуття України та своїх заповідей землякам.

Восени 1845 року написано поему «Кавказ». В історії світової літератури небагато знайдемо прикладів, щоб поетичний твір півтора століття не втрачав своєї політичної злободенності і моральної гостроти, звучав так, ніби породжений нинішнім станом людства.

Шевченків «Кавказ» і своїм змістом — не інвектива, не ідеологічний памфлет, не політична сатира мовою поезії. У всякому разі — не тільки. І не тільки больовий сигнал з одної точки земної кулі, з одного вузла організму людства. Це метафорична картина загального стану світопорядку, хвороби суспільної природи людства. Адже те, що дозволяв собі царизм з народами Кавказу, характеризувало не самий тільки царизм, а й якість людства взагалі. Ось чому Шевченкові оскарження царизму переростають у моторошні запитання й рахунки до Бога. У дивовижну молитву-прю.

І ось чому Шевченків «Кавказ» — не просто моральна інтелігентська (чи громадянська) позиція щодо певних явищ (як відповідні пасажі в «кавказьких» творах Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва; як антиколоніальні мотиви в творчості деяких європейських поетів), — а гнів, мука і палахкотіння всього його ества.

Це найвищою мірою «інтимний» твір, у якому виявилися не тільки світоглядне осердя особистості поета, а й усі вигини вдачі й темпераменту.

Вирування сумнівів, проклять і надій... але надія — над усе. Бажання-веління горцям і всім «лицарям волі». Це жадання перемоги добра над злом, це ствердження свободи як призначення людини і людства, це звага обстоювати правду перед Богом. І тут уже не мало значення, що волає Шевченко до Бога християнського про правду нехристиянських народів. Шевченків Бог — Бог усіх, хто хоче правди.

*...Борітеся — поборете,  
Вам Бог помагає!  
За вас правда, за вас слава  
І воля святая!..*

**«Братчики»...** Антикріпосницькі, антимонархічні та національно-патріотичні настрої молодих українських інтелігентів з числа викладачів та студентів Київського та Харківського університетів вилилися у створення наприкінці 1845 та на початку 1846 років таємного товариства, яке дістало назву Кирило-Мефодіївського товариства, або Братства (первісна назва: «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія»). Засновниками його були М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський. Членами товариства стали О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда, Д. Пильчиков, О. Тулуб. Шевченко підтримував дружні стосунки з братчиками і брав участь у їхніх зібраннях; формального членства його у товаристві слідство не довело, фактично ж Шевченко був не тільки своїм серед братчиків, але й вирішальним чином впливав на них у революційному дусі.

Програмні і статутні документи Братства відбивали ідеї та настрої цього кола і з цього погляду були плодом колективної думки, хоч мали і свого автора. Ним був М. Костомаров.

Розповівши про біди України під московським ярмом, автор «Книг битія...» каже, що «встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостане ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельствова, ні превосходительствова, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар». Постане вільний союз

слов'янський, і в ньому Україна буде «неподлеглою Річчю Посполитою» (республікою). «Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущі, той бисть во главу угла!»[7]

Літературним зразком для Костомарова були Міцкевичеві «Книги народу польського і польського пілігримства», але змістом його «Книги битія...» — цілком оригінальні, відрізняючись, зокрема, своїм антикріпосницьким пафосом та, попри україноцентризм, солідарним почуттям до всіх слов'янських народів, включаючи поляків та росіян.

Ідеї кирило-мефодіївців принципово відрізнялися і від ідей російських слов'янофілів, помимо деяких моментів схожості. Поряд з думками, близькими до типових слов'янофільських кліше, тут були й ідеї, зовсім нечувані для «класичного» слов'янофільства, ідеї демократичні і об'єктивно революційні на той час. Це — ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України, слова гніву на адресу Петра I та Катерини II за поневолення України, та й взагалі на адресу царизму; схвальна згадка про декабристів; ідея федеративної республіки. У «Книзі буття українського народу» з великою силою і пафосом звучить ідея національної і політичної суверенності України і водночас ідея рівноправності всіх слов'ян. Це ті ідеї, що панують і в поезії Шевченка.

В історії придушення царизмом українських рухів викриття (за доносом провокатора) і розгром Кирило-Мефодіївського братства — одна з найтрагічніших подій, з найдалекосяжнішими наслідками. Була зупинена хвиля національного відродження, що обіцяла стати високою і могутньою. Була в зародку придушена, покарана і розсіяна молода талановита національна інтелігенція і на десятиліття затримане її формування в подальшому.

Слідство не довело членства Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві («действовал отдельно, увлекаясь собственно испорченностью»). Але ореол його поезії осявав і діяльність братчиків, і саме ім'я братства, а отож збільшував його небезпечність в очах уряду. Тому, вважало слідство, «по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников».

Тому й покарано його найтяжче: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений».

Пропозиції Третього Відділення про покарання кирило-мефодіївців Микола I підтвердив. Лише у вироку Шевченкові з'явилося додаткове формулювання: «под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать». Його додав сам Микола I. Пізніше Шевченко скаже, що навіть трибунал під головуванням самого сатани не міг би придумати для нього жорстокішої кари...

**«У казематі»...** Несподівана катастрофа у розквіті творчості, катастрофа друзів і спільної справи породила тяжкі переживання, але не вбила в Шевченкові поета. За гнітючих обставин ув'язнення, настирливих допитів і тривожних очікувань він протягом менш як двох місяців написав 12 поезій, що дають психологічно яскраву картину його душевного стану, а йому самому тоді, певно, давали можливість охороняти свій внутрішній світ від рутинної бруталності каземату, концентрованого вираження неволі («В неволі тяжко, хоча й волі, // Сказать по правді, не було»).

Пізніше, більш як через 10 років, повертаючись із заслання, він у Москві переписав ці вірші, об'єднавши їх у цикл, якому дав назву «У казематі»; до них додав вірш «Згадайте, братія моя...», написаний 1847 року по прибутті на заслання, в Орській фортеці, — його він поставив першим як такий, що мав бути ідейним та емоційним ключем до всього циклу.

Ці 12 віршів належать до перлин Шевченкової лірики і засвідчують, що і в екстремальній ситуації ув'язнення він зберіг властиву йому широчінь і різноманітність переживань та спонтанність поетичної уяви, а водночас ставість свого духу, що утверджував незалежність поетового «я» від тиску обставин.

Цикл «У казематі» закінчується словом прощання до друзів по неволі, в якому вимушене прийняття долі всеодно обертається у вічну Шевченкову заповідь:

*Свою Україну любіть,  
Любіть її... Во время люте,  
В остатню тяжкую минуту  
За неї Господа моліть.*

**У засланні...** Зразу ж по затвердженні вироку Шевченка передано у розпорядження військового міністерства.

Під пильною охороною його везуть в Оренбурзький край, де дислокувалися так звані лінійні батальйони, призначені для облаштування прикордонних оборонних ліній. Служба була особливо тяжкою, не кажучи про суворі природні умови та ізоляцію від зовнішнього світу; тому в них часто віддавали політичних засланців, зокрема поляків-революціонерів, та неблагонадійних. З багатьма із них доля зводитиме Шевченка.

Як завжди і всюди, у ставленні до покараних владою люди поділялися на дві категорії: одні переймалися ворожістю й підозріливістю, другі — співчуттям або інтересом. Що ж до Шевченка, то його супроводжувала слава художника й поета — тут були й земляки, які вже знали про нього, а до когось доходили чутки про незвичайного «солдата». Перебування в Оренбургу було не найгіршим періодом заслання: Шевченко ще не підпадав під дію порядків стройової служби.

Але невдовзі Шевченка спрямовано в Орськ і зараховано до 3-ї роти 5-го батальйону першої бригади 23-ї піхотної дивізії. Він опинився в смердючій казармі, серед паскудних розмов і матюків, картярського і горілчаного чаду... До гнітючих умов солдатського побуту й тяжкого психологічного стану додалися хвороби: очей, скорбут, ревматизм... У такому стані будучи, Шевченко звертається до впливових знайомих та друзів з проханням, щоб поклопоталися про полегшення його долі, маючи на увазі, власне, єдине покищо і головне для нього — дозвіл малювати. Такий дозвіл, думає він, повернув би якийсь зміст його життю.

Тим часом, не маючи умов для малярства, потай мережав клаптики паперу віршами. Пізніше ці потаємні невольничі вірші він переписував у «захалавні книжечки».

Навесні 1848 року становище Шевченка змінюється. Російські дослідники Олексій Макшеев та Олексій Бутаков, які прибули з Петербурга, готували наукову експедицію на Аральське море. Їм

потрібен був професійний художник, і тут згадали про Шевченка. Тепер він мав улюблену роботу, а обидва офіцери стали його добрими друзями.

Та скінчилася експедиція — і знову солдатська служба. Тепер у забутому Богом, але не забутому начальством Новопетровському форті...

...9 червня 1847 року — 1 серпня 1857 року. Понад десять літ заслання і солдатчини! Спробуймо уявити трагедію геніальної людини в розквіті творчих сил, у захопленні великими планами діяльності культурної і громадянської; оточеною любов'ю і визнанням усіх чесних і мислячих земляків; людини, яка вже стала голосом свого народу, — і киненої в смердючу казарму, на приниження й знуцання з боку тупих солдафонів, які вимагають «тягнути носок» і зубрити статuti та запам'ятовувати імена всіх, по ранжиру, малих і великих начальників... Киненої на невизначений строк (могло бути й назавжди)... Із заборонами писати й малювати — тобто здійснювати своє призначення, просто бути собою...

Отже, десять літ зрілої пори життя (у віці 33—43 років) утрачено? І не просто втрачено роки, а з тяжкими наслідками для здоров'я, з глибокими душевними травмами? Так, безумовно. Але й не тільки так. Світло великої душі ніде не згасне; порухи доброго серця скрізь знайдуть відгук. Шевченка оточували не тільки брутальність і ницість; йому зустрічалися й люди розумні, благородні, співчутливі; були ті, хто йому допомагав, були й ті, хто вважав за честь спілкуватися з ним, була й радість запізнання з однодумцями. Зрештою, була творча праця, хай і уривками, хай здебільше й потай, але така, що ввійшла в його спадщину неповторними дорогоцінними здобутками.

У засланні Шевченко пережив і велику кризу, і велике оновлення духу. Але він, змінюючись, оновлюючись, новонароджуючись, залишався собою — і тому ми побачимо, за всієї змінності змісту, мотивів, характеру його творчості, — побачимо в ній і до заслання й покарання, і під час заслання, і після визволення одне й те ж саме **золоте осереддя** дум про свій народ, про гідність і долю людини, про право людини й народу на свободу й щастя, на життя у Божих заповідях.

**Поезія періоду заслання...** Кожну найменшу можливість усамітнитися Шевченко використовував для того, щоб віддатися поезії.

Це була його внутрішня потреба, яка над ним панувала і навіть у найтяжчому душевному стані могла врятувати від розпачу, переносила в світ дорогих виплечаних дум. А втім, цей світ дум і був власне його світом, до якого інший світ, світ солдатчини, мав відношення лише «по дотичній».

Тому поезія заслання не є чимось тематично чи естетично відособленим від усієї попередньої Шевченкової творчості, а є її органічним продовженням.

Але можна бачити зміну в творчому самопочуванні, в психології творчого процесу, сказати б — у творчому самопозиціонуванні. В петербурзький період Шевченко посилав свої думи в Україну, яка, сподівався, їх привітає. В період короткочасного повернення в Україну він звертається до земляків, а по суті до свого народу взагалі — вже в апостольській чи пророчій місії поета. Тепер же він немовби відсторонюється від такої місії:

*Не для людей, тієї слави,  
Мережані та кучеряві  
Оці вірші віршую я.  
Для себе, братія моя!*

Далі йде важливе психологічне уточнення:

*Мені легшає в неволі,  
Як я їх складаю.*

Тепер уже не він посилає свої квіти-думи в Україну, а діти-думи й слова «прилітають» до нього з України, «з-за Дніпра мов далекого» і радують «одинокую душу // Убогую». Цей «зворотний зв'язок», можливо, символізує новий характер його причетності до України, коли на зміну очікуванню свого з'явлення Україні (петербурзький період), а потім драматичному тріумфові цього з'явлення з його екзальтаціями і гіркотами («Три літа») — прийшло відчуття катастрофічної втрати і піднімається вперта потреба не миритися з цією втратою.

Але й розчарування, і криза, і «саморевізія» — не повні, не остаточні, не абсолютні. Не раз і в засланні поет заговорить голосом то «гайдамацьким», то «пророчим». Численні поезії з образами історії боротьби України за саму себе перегукуються з вершинами

Шевченкової політичної патетики. Можна тільки дивуватися тому, як Шевченко, щойно з каземату, під немилосердними заборонами будши і з «захалавними книжечками» криючись, — пише, скажімо, «Іржавця», в якому гнівний антимосковський, антиімперський пафос звучить з неменшою силою й викликом, ніж у тих творах, за які він і опинився в засланні і які мав спокутувати!

Серед засланських поезій Шевченка особливе місце посідає цикл «Царі». Здавалося б, «програвши» єдиноборство з Миколою I і будши тяжко покараний за зухвале приниження образу «помазаника Божого», Шевченко мав би охолонути до цієї теми, бодай з обачності. Аж ні. Йому не терпиться взяти реванш у дошкульній сатирі. Але не глумливість і не жадання «відігратися» бодай у словесному комікуванні-реванші керують Шевченком, а розуміння великої універсальної істини, яку він подає у своєму славетному поетичному афоризмі:

*...Де нема святої волі,  
Не буде там добра ніколи.  
Нащо ж себе таки дурить?*

Це слова не тільки до українців...

Звертається Шевченко і до складних історій етико-психологічної переорієнтації людини з безтямної помсти на покаяння («Варнак»), до прикладів євангельського всепрощення («Меж скалами, неначе злодій...» та ін.). Інший відхід від абсолютизації соціального критерію маємо в поемі «Москалева криниця».

**Повісті російською мовою...** Період заслання знаменний у творчому житті Шевченка ще й тим, що він, поряд з поезією, починає писати прозу — повісті російською мовою. Узявши собі прозорий псевдонім «Кобзар Дармограй», він розраховував на друк у російських журналах: українських не було. Мав він і поважні наміри звертатися до російської публіки зі своїми ідеями та намагатися донести до неї образ України.

Опанування прозового жанру становило для прирощеного поета немалі труднощі. Він і в прозі залишився ліриком; постійно «втручається» у хід подій, не вдовольняючись роллю оповідача або свідка, активно «контактує» зі своїми персонажами; власне, він, явно

чи неявно, — головний герой цих повістей: у них вибудовується і вибудовується його образ, що кидає своє світло на картину життя.

Але певна незгідливість ліричного способу мовлення про світ з його об'єктивною моделлю в прозі, труднощі «компромісу» між поезією і прозою даються взнаки. Звідси перевантаженість оповіді принагідними подіями та ряснотою подробиць, іноді — підміна самовиявлення персонажа авторськими оцінками. Однак і цей «інформативний» потенціал повістей настільки потужний, що стає почасти й естетичним чинником.

Читаючи повісті, неважко відчутти, як важливо було Шевченкові переконати російського (та й українського!) читача (а він, повторюємо, розраховував на друк!) в тому, що Україна має своє обличчя, відмінне від обличчя Росії, свою історію і культуру; що народи наші хоч і близькі, але різні; що кожен народ має зберігати свою «физиономию»; що зневага до традицій та мови свого народу — ознака нікчемності та безтямності. Такий погляд він висловлював і в етнографічних описах та історичних екскурсах, і в характеристиках персонажів, і в перейнятих ліричним настроєм пейзажах, і в максимах етико-філософського характеру, — будучи поміркованим і стриманим з огляду, знов-таки, на цензуру, але інколи й втрачаючи над собою контроль «самоцензури».

Але за життя Шевченка жодна з його повістей не була надрукована. Українські друзі прохолодно поставилися до його російськомовних писань. А Пантелеймон Куліш наполегливо відмовляв його від спроб надрукувати їх, переконуючи, що вони не варті його таланту: «Може, ти мені віри не піймеш, може, скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати»[8].

Це правда: деякі нібито й обіцяли, але не друкували. Шевченко не йняв віри, аж поки не одержав листа від С. Т. Аксакова, якого дуже шанував і якому присвятив першу частину «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «... Я не советую Вам печатать эту повесть («Прогулку...» — *І. Дз.*). Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта. (...) Я без всякого опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как Вы, можно смело сказать ее, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого»[9].

**ridmi**  
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

**КУПИТИ**